

શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડ અલંગના સ્થળાંતરીતો પર થયેલ સાંસ્કૃતિક અસરો એક અભ્યાસ

પ્રસ્તાવના

સમાજ વિકાસનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો જોઈ શકાય છે કે શિકારી સમાજ અવસ્થામાંથી સેવાકીય સમાજ અવસ્થા સુધીની સફરમાં સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયાની ગતિશીલતા ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ પછીથી વધી છે. ઇંગ્લેન્ડમાં લગભગ 1760માં થયેલી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના પગલે યુરોપમાં ઔદ્યોગિક સમાજના ઉદભવ-વિકાસની પ્રક્રિયાનો આરંભ થયો, ત્યારબાદ લગભગ એક સદી પછી ભારતમાં બ્રિટીશ શાસન દરમ્યાન ઔદ્યોગિક સમાજના બીજ વવાયા. અક્ષયકુમાર દેસાઈ નોંધે છે તેમ, ભારતમાં 1850 થી 1855 ની સાલના વર્ષોમાં સુતરાઉ કાપડની પહેલી મિલ, શણની થોડી મિલો અને કોલસાની ખાણોનો આરંભ થયો. એકવીસમી સદીમાં આ ઔદ્યોગિક ગતિશીલતા જાણે કે ચરમ સીમા ઉપર પહોંચી હોય તેવો ભાસ થાય છે. આધુનિક સમાજવિદો અને સામાજિક ચિંતકોને આ ગતિશીલતાની દિશા અને સ્વરૂપ સમાજના ટકાઉ વિકાસ તરફ જ લઈ જશે તેવું લાગતું નથી.

ભારતમાં ઔદ્યોગિકરણની પ્રક્રિયાએ સામાજિક સંસ્થાઓ અને તેના મૂલ્યોમાં પરિવર્તન સર્જ્યું છે. ઉદ્યોગીકરણે શ્રમ વિભાજનનું સ્વરૂપ બદલ્યું છે, કૃષિ આધારિત ગ્રામીણ અર્થવ્યવસ્થા કુટુંબ આધારિત હતી. ઉદ્યોગીકરણ વ્યક્તિ આધારિત અર્થવ્યવસ્થા છે. સેવાઓના સંબંધોને બદલે કરારી સંબંધો ઉપર અને અર્પિત દરજ્જાને બદલે પ્રાપ્ત દરજ્જા ઉપર તેની અર્થ વ્યવસ્થા છે. આ નવી અર્થવ્યવસ્થાએ ભારતીય સંસ્કૃતિ પર ઘેરી અસર નીપજાવી છે.

ઔદ્યોગીકરણ દ્વારા સ્થળાંતરને પ્રોત્સાહન મળે છે. પરિણામે સંયુક્ત કુટુંબથી અલગ વસવાટ કરવાનું વ્યક્તિ માટે જરૂરી બને છે. વિભક્ત કુટુંબોનું પ્રમાણ વધે છે. ઉદ્યોગીકરણ વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય પ્રેરે છે, નવી પેઢી વધુ શિક્ષિત બને છે, શિક્ષિત બનતાં અને બાહ્ય સંપર્કો વધતાં વિચારોમાં પરિવર્તન ઉદભવે છે. આ વિચારોનું પરિવર્તન પોતાની ભાષા, રહેણી-કરણી, વર્તન, ખોરાક તથા પોશાકની ઢબ અને મનોરંજન જેવી સાંસ્કૃતિક બાબતોમાં પણ પરિવર્તન લાવે છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં ઉપરોક્ત એવી બાબતોને ધ્યાને લઈ, એવા જ એક વિષય “શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડ-અલંગ ઉદ્યોગના સ્થળાંતરીતો પર થયેલ સાંસ્કૃતિક અસરો” ચકાસવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસના હેતુઓ

મુખ્ય હેતુ : અલંગ ઉદ્યોગથી સ્થળાંતરીતોમાં સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનની ચકાસણી

ગૌણ હેતુઓ : અલંગ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા સ્થળાંતરીતોમાં

- (1) રહેણી-કરણીમાં આવેલ પરિવર્તન જાણવું.
- (2) ખોરાક અને પોશાકની ઢબમાં આવેલ ફેરફારો તપાસવા

(3) મનોરંજનની પ્રવૃત્તિમાં થયેલ પરિવર્તન ચકાસવું.

અભ્યાસનું ક્ષેત્ર અને નમૂના પસંદગી

શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડ - અલંગ

અભ્યાસનું ક્ષેત્ર એ શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડ - અલંગ અને તેમાં કામ કરતા સ્થળાંતરીતો છે. આપણા ગુજરાત રાજ્યના ભાવનગર જીલ્લાના ત્રાપજ ગામથી અંદર 10 કિ.મી. દક્ષિણે દરિયા કિનારા પર આવેલા અલંગમાં 1982ની સાલમાં શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડનો ઉદભવ થયો. ગુજરાત રાજ્યના તત્કાલીન નાણામંત્રીશ્રી સનત મહેતાએ ગુજરાતના દરિયા કિનારે શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડ બની શકે તેવી સંભાવના જોઈ અને અલંગ ખાતે શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડ પ્રસ્થાપિત કરાવ્યું. આ અલંગ શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડનો ઉદભવ અને તેની આસપાસના ગ્રામીણ સમાજ માટે એક નવીન ઘટના બની રહ્યું. આ અલંગ શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડમાં તા. 13 ડિસેમ્બર 1983 એ સૌથી પહેલું જહાજ ભાંગવા માટે લાંગરવામાં આવ્યું અને અલંગમાં જહાજ ભાંગવાના આ ઉદ્યોગની વિકાસયાત્રા શરૂ થઈ. આ યાર્ડમાં વિવિધ માપના પ્લોટ બનાવવામાં આવ્યા છે. આ પ્લોટોની ફાળવણી જહાજોના કદ પ્રમાણે કરી છે. આ યાર્ડની શરૂઆત (1982માં) મેટલ સ્કેપ ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશન (MSTC) દ્વારા વહેલા તે પહેલાના ધોરણે ફાળવણી કરવામાં આવી હતી. પરંતુ ત્યારબાદ બ્રેકર્સના અસંતોષને કારણે 1994માં વર્તમાન પત્રોમાં જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરીને પ્લોટ્સ ફાળવણીના ટેન્ડર મંગાવીને હરાજી કરીને વધુ ભાવ આપનારને પ્લોટો 10 વર્ષની લીઝ પર ફાળવવામાં આવેલ છે. અલંગ યાર્ડના વિકાસ સાથે વધતી જતી પ્લોટ્સની જરૂરિયાતોને કારણે અલંગ સાથે જોડાયેલ “સોંસીયા” શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડની શરૂઆત પણ થઈ છે. આ જહાજ ભાંગવાની પ્રવૃત્તિ અવિરત વિકસતી જાય છે જે નીચેના કોષ્ટક પરથી જોઈ શકાય છે. (માહિતી દર 5 વર્ષની સ્થિતિએ)

ક્રમ	વર્ષ	શીપની સંખ્યા	વજન મે.ટન
1	1982-83	5	24716
2	1987-88	61	395139
3	1992-93	104	563568
4	1997-98	188	1252830
5	2002-03	261	2122220
6	2007-08	333	2727223
7	2012-13	374	3037882

આમ, આ અલંગ યાર્ડમાં જહાજો ભાંગવાની પ્રવૃત્તિ સતત વધતી રહી હોવાને કારણે હાલમાં આ પ્રવૃત્તિમાં સીધી કામગીરીમાં અંદાજે 25000 લોકો રોકાયેલા છે. જે અલંગની આસપાસના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાંથી ઉપરાંત આસપાસના જીલ્લાઓ અને સમગ્ર દેશના અમુક રાજ્યોમાંથી સ્થળાંતરિત થઈ આ જહાજ ભાંગવાની પ્રવૃત્તિમાંથી રોજગારી પ્રાપ્ત કરી રહ્યા છે.

નમૂના પસંદગી

અલંગ શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડમાં કામ કરતા સ્થળાંતરીતોમાંથી માહિતી એકત્રીકરણની પ્રયુક્તિ 'મુલાકાત અનુસૂચિ' દ્વારા જવાબ આપવા સંમત થાય તેવા ઉત્તરદાતાઓને ધ્યાને લઈ સંશોધન માટેના ઉત્તરદાતાઓની નમૂના પસંદગી બિન યદ્યચ્છ નિદર્શન પદ્ધતિ અંતર્ગત 80 ઉત્તરદાતાઓનું હેતુપૂર્વક નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે.

આ ઉત્તરદાતાઓ ક્યાંથી સ્થળાંતરીત થયા તે માહિતી નીચેના કોષ્ટક પરથી જાણી શકાશે.

ક્રમ	રાજ્ય	આવૃત્તિ	ટકા
1	ગુજરાતમાંથી	62	77.50
2	ગુજરાતની બાજુના રાજ્યોમાંથી	10	12.50
3	ગુજરાતથી ખૂબ દૂરના રાજ્યોમાંથી	08	10.00
	કુલ	80	100.00

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અભ્યાસ હેઠળના મોટાભાગના એટલે કે 77.50 ટકા અલંગમાં કામ કરતા ઉત્તરદાતા સ્થળાંતરીતો ગુજરાત રાજ્યના અલગ અલગ વિસ્તારોમાંથી જ આવેલ છે. જ્યારે બીજા નંબરે એટલે કે 12.50 ટકા સ્થળાંતરીતો ગુજરાત રાજ્યની બાજુના રાજ્યોમાંથી તો સૌથી ઓછા એટલે કે 10 ટકા સ્થળાંતરીતો ખૂબ દૂરના રાજ્યોમાંથી રોજગારી મેળવવા અત્રે આવેલા છે.

માનવી સામાજિક પ્રાણી છે એને પોતાના સમાજ કે કુટુંબથી દૂર થવું ગમતું ન હોય, ઉપરોક્ત વિગત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અલંગમાં કામ કરતા સ્થળાંતરીતોમાં ખૂબ દૂરથી આવી રોજગારી મેળવતા સ્થળાંતરીતો ખૂબ ઓછા છે, જ્યારે ગુજરાત રાજ્યના જુદા-જુદા વિસ્તારોમાંથી અને ખાસ કરીને નજીકના વિસ્તારના સ્થળાંતરીતો વધુ પ્રમાણમાં છે. આ અલંગ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા સ્થળાંતરીતો કેવા-કેવા સમુદાયો કે જ્ઞાતિઓમાંથી આવેલ છે ? તે જાણવા માટે નીચેની માહિતી મદદરૂપ થશે.

ક્રમ	જ્ઞાતિ / સમુદાય	આવૃત્તિ	ટકા
1	સવર્ણ	16	20.00
2	બક્ષીપંચ	32	40.00
3	દલિત	18	22.50
4	આદિવાસી	14	17.50
	કુલ	80	100.00

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરથી જોઈ શકાય છે કે આ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા સ્થળાંતરીતોમાં સૌથી વધુ બક્ષીપંચ જ્ઞાતિ-સમુદાયના લોકો છે. ત્યારબાદ અનુક્રમે દલિતો, સવર્ણો અને આદિવાસીઓ છે. દરેક

જ્ઞાતિ-સમુદાયની એક અલગ સંસ્કૃતિ હોય છે. સ્થળાંતર થતાં દરેક જ્ઞાતિ-સમુદાયના લોકોને અન્ય સમુદાયની સંસ્કૃતિ, વાતાવરણ અસર કરતાં મૂળ સંસ્કૃતિમાં લાંબે ગાળે પરિવર્તન થતા રહે છે.

શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડ - અલંગ ઉદ્યોગ અને સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનો

પ્રત્યેક ઐતિહાસિક યુગમાં આપણા માનવ સમાજમાં પરિવર્તન લાવતા પરિબળોનું અસ્તિત્વ રહેલું છે. આપણા દેશમાં મુસ્લિમ અને મોગલયુગ દરમિયાન કેટલાક રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક પરિબળોએ આપણા સમાજ પર અસર ઉપજાવી, તો બ્રિટિશ યુગ દરમિયાન બ્રિટિશ શાસન અને સ્વાતંત્ર્ય માટેની રાષ્ટ્રીય ચળવળ જેવા પરિબળોએ પરંપરાગત ભારતીય ગ્રામીણ સમાજ પર દીર્ઘકાલીન અને ક્રાંતિકારી અસરો ઉપજાવી. જેને લીધે ગ્રામીણ સમાજમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા ઝડપી બનવા ઉપરાંત પરિવર્તનની દિશા નક્કી થવા પામી. સ્વાતંત્ર્યોત્તર ભારતમાં માનવ સમાજમાં સામાજિક વિકાસ અને પરિવર્તનો ઝડપી અને હેતુપૂર્વકના બનવા લાગ્યા. ભૂમિ સુધારણા, સહકાર, પંચાયતી રાજ, હરિયાળી ક્રાંતિ, સંપર્ક વ્યવહાર, શિક્ષણ અને ઔદ્યોગિકરણ જેવા અનેકવિધ પરિબળોએ માનવ સંસ્કૃતિના પરિવર્તનને ઝડપી બનાવ્યા છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડ-અલંગ ઉદ્યોગના સ્થળાંતરીતોમાં સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનો કેવા પ્રકારના થયા હશે ? તે જાણવા માટે નીચેની માહિતીઓ પરથી ખ્યાલ આવી શકશે.

રહેણી-કરણીમાં આવેલ પરિવર્તન દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	રહેણી-કરણી	આવૃત્તિ	ટકા
1	પરંપરાગત રહેણી કરણી	22	27.50
2	આધુનિક રહેણી કરણી	58	72.50
	કુલ	80	100.00

ઉપરોક્ત માહિતી પરથી ખ્યાલ આવે છે કે સ્થળાંતરીતોમાંથી લગભગ ચોથા ભાગના એટલે કે 27.50 ટકા સ્થળાંતરીતો આજે પણ પરંપરાગત એટલે કે પોતાના ગામ, કુટુંબ કે સમુદાયમાં જેવું જીવન જીવતા હતા એવી જ રહેણી કરણીથી જીવન જીવે છે. પરંતુ મોટાભાગના સ્થળાંતરીતો એટલે કે 72.50 ટકાના જીવનની રહેણીકરણીમાં બદલાવ આવેલ છે. આ સ્થળાંતરીતોના જીવનમાં આધુનિક પરિવર્તન જેવા કે ઘરમાં ભૌતિક સુવિધાઓથી સજ્જ જીવન જીવતા થયા છે જે સુધારાત્મક પરિવર્તન જેવા મળે છે.

પોષાકની ઢબ સંબંધી માહિતી દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	પોષાકની ઢબ	આવૃત્તિ	ટકા
1	પરંપરાગત પોષાક	12	15.00
2	આધુનિક પોષાક	68	85.00
	કુલ	80	100.00

પોષાક દ્વારા જે તે સમુદાયની સંસ્કૃતિના દર્શન થાય છે. અત્રેના સ્થળાંતરીતોના પરંપરાગત પોષાક ફક્ત 15 ટકા લોકો જ પહેરે છે. મોટાભાગના સ્થળાંતરીતો એટલે કે 85 ટકા લોકો પોતાનો મૂળ પોષાક ત્યજી આધુનિક/ફેશન પ્રમાણેના પોષાકો પહેરતા થયા છે જે મોટું સાંસ્કૃતિક પરિવર્તન દર્શાવે છે.

ખોરાકની પરંપરા સંબંધી માહિતી દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	ખોરાકની પરંપરા	આવૃત્તિ	ટકા
1	પરંપરાગત ખોરાક	55	68.75
2	વધુ ખર્ચાળ ખોરાક	25	31.25
	કુલ	80	100.00

અત્રેના સ્થળાંતરીતોમાં તેમની ખોરાકની ટેવો જાળવી રાખતા એવા 68.75 ટકા જે મોટાભાગના ઉત્તરદાતા છે. પરંતુ આ સ્થળાંતરીતોમાં ત્રીજા બાગના એટલે કે લગભગ 31.25 ટકા ઉત્તરદાતાઓ પોતાના પરંપરાગત ખોરાકમાં વધુ ખર્ચ કરી અદ્યતન ખોરાક પદ્ધતિ તરફ વધતા જોવા મળેલ છે.

મનોરંજન-ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણી, રમત-ગમત પ્રવૃત્તિ વગેરેમાં થતા ફેરફાર સંબંધી માહિતી દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	પ્રવૃત્તિ	આવૃત્તિ	ટકા
1	મનોરંજન - પારંપરીક - આધુનિક પ્રવાસ, પિક્ચર જોવા, મોબાઇલ વગેરે	10	12.50
		70	87.50
2	ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણી - પરંપરાગત રીતે - આધુનિક રીતે	08	10.00
		72	90.00
3	રમત ગમત - પરંપરાગત રમતો - આધુનિક રમતો	12	15.00
		68	85.00

ઉપરોક્ત ત્રણે બાબતો સંસ્કૃતિનું વિશેષ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. એ અનુસંધાને જોઇ શકાય છે કે મનોરંજનના પારસ્પરિક સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરતા અભ્યાસ હેઠળના ફક્ત 12.5 ટકા સ્થળાંતરીતો છે જેની સામે 87.5 ટકા સ્થળાંતરીતો મનોરંજન માટે પ્રવાસે જવું, પિક્ચર જોવા જવું કે મોબાઇલ અને ટીવીનો ઉપયોગ કરે છે. જેથી જીવન જીવવાની દ્રષ્ટિમાં ઝડપી બદલાવ જોઇ શકાય છે. એ જ રીતે ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણીમાં મોટે ભાગે એટલે કે 90 ટકા સ્થળાંતરીતો આધુનિક સાધનો/પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરતા થયા છે. તો રમત-ગમતમાં પણ કુલ સ્થળાંતરીતોમાંથી મોટાભાગના એટલે કે 85 ટકા ઉત્તરદાતાઓ ક્રિકેટ જેવી આધુનિક રમતો તરફ વળ્યા છે.

તારણો

શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડ-અલંગ ઉદ્યોગની સ્થળાંતરીતો પર થયેલ સાંસ્કૃતિક અસરનો અભ્યાસ કરતાં નીચે મુજબની અસરો દ્રશ્યમાન થઈ છે.

1. 1982-83માં સ્થપાયેલ શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડ ઉદ્યોગ – અલંગ (ભાવનગર)નો વિકાસ છેલ્લા 32 વર્ષમાં ખૂબ ઝડપી થયો હોય તેના વધુ વિકાસ માટે તેની બાજુની ‘સોંસીયા’ યાર્ડમાં આ ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિઓ ચાલુ કરવી પડી છે.
2. આ ઉદ્યોગમાં કામ કરતા મોટાભાગના સ્થળાંતરીતો ગુજરાત રાજ્યના જુદા જુદા વિસ્તારોમાંથી આવેલ છે.
3. અલંગ ઉદ્યોગના મોટાભાગના સ્થળાંતરીતોની રહેણી-કરણીમાં આધુનિક પરિવર્તન જોવા મળે છે. જેમાં ભૌતિક સુવિધાઓથી સજ્જ રહેણી કરણી વધતી જાય છે.
4. અભ્યાસ હેઠળના સ્થળાંતરીતોની નવી પેઢીના યુવાનોનાં પોષાકો પણ મોટે ભાગે આધુનિકતાથી સભર જોવા મળે છે.
5. આ સ્થળાંતરીતોના ખોરાકની ઢબમાં પરિવર્તન ઓછું જોવા મળ્યું. મોટાભાગના એટલે કે 69 ટકા સ્થળાંતરીતો પોતાનો પરંપરાગત ખોરાક લે છે, જ્યારે 31 ટકા સ્થળાંતરીતો પોતાના ખોરાકની બાબતોમાં વધુ ખર્ચ કરી, ખોરાકમાં સુધારાત્મક પરિવર્તન કરી જીવન જીવતા થયા છે.
6. અભ્યાસ હેઠળના સ્થળાંતરીતો પોતાના મનોરંજન માટે પારંપરીક મનોરંજન છોડી પ્રવાસ, મૂવી તથા ટીવી અને મોબાઇલના ઉપયોગ દ્વારા મોટેભાગે મનોરંજન મેળવતા થયા છે. આ ઉપરાંત ધાર્મિક ઉજવણીમાં પણ ખૂબ ખર્ચ કરી 90 ટકા ઉત્તરદાતાઓ જબરદસ્ત ઉત્સાહ સાથે ધાર્મિક ઉજવણી કરે છે. તો રમત-ગમતોમાં 85 ટકા એટલે કે મોટાભાગના ઉત્તરદાતાઓ ક્રિકેટ જેવી આધુનિક રમતો તરફ વળ્યા છે.

આમ, આજના આ ઔદ્યોગિકરણને કારણે રોજગારી માટે થતા સ્થળાંતરો વધ્યા છે ત્યારે સ્થળાંતરોને કારણે માનવ સંસ્કૃતિમાં જે પરિવર્તનો થતા હોય છે. તેમાં અત્રેના આ શિપ બ્રેકિંગ યાર્ડ-અલંગમાં કામ કરતા સ્થળાંતરીતોના અભ્યાસ પરથી જોવા મળતા સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનોમાં જોઈએ તો તેમની રહેણી-કરણીમાં આધુનિકતાની અસર જોવા મળી છે. પોષાક સંબંધી મોટું પરિવર્તન દ્રશ્યમાન થાય છે. આ પરિવર્તનથી મૂળ જ્ઞાતિ-સમુદાયની ઓળખ લુપ્ત થઈ ગઈ છે. સાથે ખોરાકની ઢબમાં ખૂબ ઓછું પરિવર્તન જોવા મળે છે તો મનોરંજનના સાધનોમાં બદલાવ, ધાર્મિક તહેવારોની ઉજવણીમાં આધુનિકતા તથા રમત-ગમતની મેદાની રમતો પણ લુપ્ત થઈ છે.

આમ, ઔદ્યોગિકરણને કારણે થતા સ્થળાંતરને પરિણામે માનવ સંસ્કૃતિના જુદા-જુદા પાસાંઓ થોડા કે ઘણે અંશે જરૂરથી પ્રભાવિત થતા રહે જ છે.

સંદર્ભો

- I. અભિયાન મેગેઝીન - લેખ : “વહાણોના વિસર્જનથી સમૃદ્ધિનું સર્જન”, 12 ઓક્ટોબર, 1992.
- II. જાની ઇન્દ્રકુમાર - અલંગ શિપ બ્રેકિંગ ઉદ્યોગ અને તેના કામદારો, ખેતભવન, અમદાવાદ, 1994.
- III. ઝવેરી મહેન્દ્ર કે. - સામાજિક પરિવર્તન, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, 1977.
- IV. વાઘેલા અનિલ - ઉદ્યોગ અને સમાજ વચ્ચે સંબંધ, પીએચ.ડી. થીસીસ, 2002.
- V. શાહ એ.જી. અને દવે જે.કે. - ઔદ્યોગિક સમાજશાસ્ત્ર, અનડા પ્રકાશન, આવૃત્તિ-2008-09.
- VI. શાહ એ.જી. અને દવે જે.કે. - ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર, અનડા પ્રકાશન, આવૃત્તિ - 2000.
- VII. શાહ એ.જી. અને દવે જે.કે. - સામાજિક સ્તર રચના, સામાજિક ગતિશીલતા અને સામાજિક પરિવર્તન, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- VIII. શાહ વી.પી. - સંશોધન ડિઝાઇન, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, 1994.

ડૉ. બાદર કુરેશી

અધ્યાપક

મ.દે.ગ્રામસેવા મહાવિદ્યાલય

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

ગાંધીનગર

Copyright © 2012 - 2017 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat